

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са VIII међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(25.-26. X. 2013)

Књига I

ВИШЕЗНАЧНОСТ У ЈЕЗИКУ

Крагујевац, 2014.

Милица Радовић Тешић
Училишњески факултет, Београд

УТИЦАЈ ДИЈАХРОНОГ И СИНХРОНОГ АСПЕКТА НА СТАТУС ПОЈЕДИНИХ ЗНАЧЕЊА ВИШЕЗНАЧНИХ ЛЕКСЕМА У САВРЕМЕНОМ РЕЧНИКУ

У раду се анализира утицај дијахроније на појмовни оквир остварености лексичких јединица на синхронном плану. Ауторка показује (илуструјући то примерима) како се у дескриптивним речницима савременог језика утицај дијахроних чинилаца рефлектује на статус саме лексеме, њену идентификацију и место у стандарду, на полисемну структуру и редослед појединих семантичких реализација, те на утврђивање хомонимних односа. Интерактивни однос историјских и савремених чинилаца рефлектује се на статус појединих речи у језику датог временског тренутка. Полисемичност се испољава кроз хронолошку парадигму остварености лексеме у укупности њених значења, која су лексикографски пажљиво илустрована понуђеним употребним потврдама. То једнојезичке речнике чине културолошки посебно релевантним.

Кључне речи: једнојезички речници, вишезначност (полисемија), дијахронија, синхронија, лексикографски поступци

0. У дескрипцији појединих значења полисемичних речи једна од тежих оперативних поступака за лексикографе је њихова систематизација.¹ Више критеријума конкурише истовремено у давању приоритета у њиховом редоследу. Сви наши речници савременог књижевног језика при утврђивању значења користе традиционални приступ речима/лексемама као јединицама *именовања* и *означавања*. У новије време у домаћој лексикологији се употребљава термин *концепти* (појам) и *концептуализам* као функционални назив за схватање које се узима као општеприхваћени, дакле стандардни модел традиционалног приступа значењу речи (Прћић 1997: 35).

Ако пођемо од тога да сваки стандардни дескриптивни речник српског језика (без обзира на томовни обим) даје савремену слику остварености лексичких јединица у језику и места њихових значења у систему, онда је јасно да та слика мора одражавати један динамични аспект језика који укључује у себе и све оно што је последица историјских померања која се нужно одражавају како на семантичком тако и на системском плану. Појмовни оквир једне лексеме на синхронном плану обухвата палету не само системских значења него и оних окупационих, пригодно употребљених, која настају само у некој прилици, у простору између индивидуалних творбених креација² и њихових лексичко-творбених значења као исходног резултата. Профил лексеме ослања се на корпус као

1 У лексикологији се говори о више врста значења речи. Ослањајући се на англосаксонске теорије (Lyons, Palmer, Brekle, Cruse, Leech, Lipka, Nida, Zgusta и др), Т. Прћић уврђује следеће врсте значења уопште: *лексичко* и *реченичко*, *дескриптивно* и *асоцијативно*, *дословно* и *иренесено*, *системско* и *текстуално*, *намеравано* и *прошумачено*. Како примећујемо, у овој класификацији се примењује различит угао гледања (Прћић 1997).

2 Реч је о тзв хапаксима („реч или израз који се у свим забележеним текстовима датог језика јавља само једном”, Клајн–Шипка 2008).

лексичко богатство језика и синхрони пресек тога корпуса на ступњу развоја у тренутку саме израде. Иако се ови речници раде интерперсонално, удео субјективне меродавности је неизоставан.

0. 1. Утицаји дијахроних и етимолошких чињеница на статус појединих речи и њихових значења у сараменом речнику рефлектују се на више планова: (1) на квалификацију и статус саме лексеме у савременом тренутку (2) на идентификацију и стандардизацију одреднице у речнику (уколико се појављује у више обличких варијаната), (3) на полисемну структуру и распоред семантичких реализација у језику с обзиром на објективну компетенцију говорника језика, (4) на утврђивање хомонимних односа за разлику од полисемије (5) на хронолошки аспект и техничко представљање употребних потврда у периоду који захвата корпус (тезауруса, на пример).

1. Код израде једнојезичних речника који описују опште лексичке фондове језика, лексикограф оперише са речима и значењима која мењају свој статус у току живота једне речи. Живот речи у дужем историјском периоду има своје мене. Редослед значења у синхронном, тј. једновременом тренутку мора за лексикографа врло често да буде својеврстан компромис етимолошког или историјског и савременог принципа, што није увек једноставно разлучити при представљању укупног семантичког садржаја. Историјски развој семантичких садржаја даје посебна обележја која узрокују да се хронолошка слика може променити, а нека значења добити конотативну вредност са помереним, обично лексичко-стилским садржајем. Други случај у лексикографији је кад стандардна употреба сугерише да нпр. архаично значење губи семантичке особине основног значења које му је традиционално припадало. Узмимо нпр. лексему *закон*. У Вукову речнику прво значење ове речи је „религија, вера”. Сам Вук је говорио „Срби сва три закона”.³

2. Значење речи је једно од важних лингвистичких, филозофских, логичких, социолошких и уопште културолошких питања. Према филозофским речницима, *значење* схваћено у ширем смислу (тј. кад није ограничено само на језик) је исто што и *смисао* (нем. Sinn, енгл. sense). Ако је пак значење ограничено само на језик – што нас више интересује – онда се најчешће значење приписује појединим речима, а смисао појединим реченицама или дискурсу. (Кажемо често за нечије изјаве да су имале овај или онај смисао.) У дескриптивној лексикографији се та два појма најчешће преплићу, ако се уопште могу јасно раздвојити. Лексикографи знају да у многим случајевима остане при семантичком опису неких значења и нешто што се не може исказати, што је неухватљиво за језичко дефинисање. То је заправо најближе смислу или ономе што зовемо „дух (матерњег) језика”. Ако успемо да при одређивању умрежених смислова речи издвојимо и дефинишемо (ново) значење, онда је реч проширила свој пунозначни потенцијал, постала богатија.

3. Све што радимо, описујући неку лексичку јединицу у циљу утврђивања значења као централног питања лексикографије,⁴ било да је идентификујемо, од-

3 Уп. Вуков Предговор *Српском рјечнику*, Беч 1818.

4 Лексиколози наводе да су основне функције лексичког значења: *десиљнација* (којом се представља неки појам, веза између језика и мишљења), *деношација* (којом се упућује на реалије, дефиниција појма), *коношација* (којом се испољава израз; субјективна реакција на садржај речи) и *домен примене* који се може различито тумачити будући да свака лексема у суштини има ограничен свој домен примене (Шипка Д. 2006; Згуста Л. 1991).

ређујемо њену граматичку категорију, утврђујемо њена морфолошка обележја⁵, синтаксичке позиције у контексту, место у систему (парадигматски статус) – све је то заправо у функцији одређивања њеног лексичког значења. Питање идентификације саме одреднице у многим случајевима задира у историјске чиниоце који одређују и сам облик речи па долази до неминовног преклапања историјског и савременог аспекта. Узмимо глагол *подбухнути* – *подбунути* и облике *подбуо* и *подбухао*, *подбухлост* и *подбулост*.⁶ Да би се успоставила одредница потребно је консултовати не само лексикографску традицију него и етимолошке речнике. Непрефиксални глагол **бухнути* се не јавља у грађи, али се *подбухнути* изводи од придева *бухав* где је као основно значење дато „трошан, растресит”, а 2.а. „сунђераст, шупљикав”, а тек 2.б. *подбуо*, *надувен* са (не случајно) Настасијевићевим примером: *Тај корен и не постоји ... за бухаве и задригле /људе/* (Наст. 4, 85).

3. 1. Кад велике речнике читамо као информационо штиво, многе речи нас изненаде – како богатством значења тако и сиромаштвом. На одбрани једног дипломског мастер рада, који је био везан за српску народну музичку традицију у настави музичке културе на Учитељском факултету у Београду, кандидаткиња је на једној страници употребљавала више пута речи *кравај*⁷ и *кравајски* за обредне песме, али ни сама није знала шта оне директно значе. У Речнику САНУ ова реч има 6 значења махом из источне Србије, али и из других крајева, а ово се односило само на једно од њих: *кравај* – „понуде породили и дарови њеном новорођенчету који се доносе после порођаја”. Појава, обичај се није изгубио, али се скоро потпуно изгубила реч која именује тај обичај према коме је у музичким (и етнолошким) класификацијама народних песама настао термилошки придев (*кравајске* песме), а тако се сачувала и изворна реч.

4. Међутим, неретко су искоришћене реализације лексема у речничким корпусима општег типа врло непредвидљиве, гдекад неочекиване, посебно у тезаурусу чија грађа обухвата тако дуг и често у језичком и друштвеном смислу вртложан дновековни период, са раслојавањима и менама свакојаче врсте. Још један поглед на преплет лексичке дијахроније и синхроније илустроваће следећи пример. Ако бисмо сад, с обзиром на наше стандардно језичко знање, хтели да дамо опште квалификативе речима *добровољац* и *драговољац* („онај који добровољно ступа у војску или учествује у рату”), већина говорника би, ако не и сви, без много размишљања – у складу са синхроним статусом и степеном регуларности у савременом језику – за ове истозначне сложенице рекла да су варијантно дистрибуиране у српском и хрватском језику, односно рекли бисмо да је *драговољац* кроатизам, а *добровољац* стандардна српска реч. У дијахроном аспекту, међутим, (према Речнику САНУ⁸), грађа пружа другу слику. Наиме, код речи *добровољац* већи број примера је из хрватских аутора (Козарац Ј., Старчевић А., Шеноа А. и др.), а код одреднице *драговољац* дато је 5 потврда употребе и све су од српских

5 Узмимо реч *немир* – у јд. 1. а. „осећање узнемирености и узрујаности, неспокојство” (*немир у човеку, у души*), али т. 4. (обично у мн.) „јавно испољавање негодовања, протест, бунт, побуна” (*немири у Сирији, немири у држави*). То показује да и неке морфолошке особине могу утицати на значење.

6 У Правописном Речнику српскохрватског Правописа из 1960. само се за *подбунути* каже: не него *подбухнути*.

7 У Српском рјечнику: *краваљ* „част што сватови и званице носе на свадбу”, у Срему и Бачкој.

8 В. Речник САНУ, књ. 4.

аутора.⁹ Слично је и код изведеница (*драговољачки, драговољник, драговољности, драговољство*), што значи да су ови појмови (који у семантичкој бази имају синтагму „драге воље” у значењу „радо”) променили стандардност, архаизирали су се у савременом српском језику.

5. Значења се код вишезначних речи у пракси одређују у реченичном контексту где се реч јавља, на основу њихове употребе садржане у датом корпусу. Зависност од *колокацијивне* ситуације, али често и ширег контекста, или читавог дискурса за поједина значења је различита. Притом је и прагматика битан елемент у утврђивању изнијансираних семантичких реализација. Обично је најлакше, иако не увек, утврдити – пошто је у питању синхрони пресек – оно *основно* (главно, прво, примарно) значење, које се код пунозначних речи (посебно самосталних) по мишљењу већине лексиколога, може одредити и без контекста. Неки кажу да је то оно значење на које говорник помисли кад чује ту реч. Али, гдекад то није тако. Млади говорници српског језика ће за речи *камилица, нана, канџарион, мајчина душица, слез* као архисему (опште значење речи) навести *чајеви*, а не *лековито биље*. Занимљиво је да је ово метонимијско значење наведено под т. 2. само код речи *камилица* (иако наручујемо или пијемо и *нану*), што значи у ствари да грађа често не пружа податке за регуларну полисемију.

6. Има речи код којих се дијахрони аспект намеће као примаран (Радовић Тешић М. 2009, 30). Узмимо, нпр. реч *гора*. За већину аутентичних говорника савременог српског језика прво или основно значење ове речи данас би било „шума” (лат. *silva*) (*Не бојим се од вражјега коша, / нека га је ка на гори листија* (Његош); *Хучи гора; наше горе листи; има га као на гори листија* и др.).¹⁰ Речник САНУ није то значење ставио као прво него оно коме је дао предност с обзиром на историјски развој речи „брдо, планина” (лат. *mons*). *Гора* је иначе у том значењу стара индоевропска реч. Сви речници пре Академијина (Даничићев, Вуков, Рјечник ЈАЗУ, Речник МС) дају предност значењу „брдо, планина” (према чему су и називи: Црна Гора, Фрушка гора). Ако се погледа значењска структура ове речи¹¹ и систем дефиниција сваког значења понаособ, приметимо да је у српском језику продуктивније било друго значење „шума” из кога су се развила сва остала: 2. б. „растиње уопште; обиље растиња” фиг. „мноштво нечега (што личи на шуму)”; 3. а. „живо дрво, дрво у природи” б. „оборено, посечени дрво; дрвена грађа”. 4. „биље, делови биљака (лишће, грање, врежа, изданци)”. У вези са овим је преносом значењских именована настало и 5. значење: „племе” (у Црној Гори: Гусице се дијелило на двије „горе”: кучку и затребачку, Јовићевић А.) где би семантичка база била *живо дрво или биље, изданци* тј. нешто што расте, развија се, што се грана. И 6. народско значење „падавица, епилепсија” која се још зове и „горска болест, горица” може се довести у концепт значења „шума” и везано је, рецимо, за „падање с дрвета, с крушке”. Тако се интуитивно једна семан-

9 Драговољац је у Речнику САНУ оквалификован као *заст./арело/* иако већина примера не делује нимало „старо”: Чим ... устанак букне, Јанко ступи у ред бораца, као *драговољац* (Мил. М. Ћ. 15, 465). Показао */сам се/* вредан у организовању *драговољаца* (Миј. Ч. 4, 163)

10 Као потврда овом значењу дато је 9 примера од којих бих издвојила један Ј. Цвијића из текста у коме пише о географској терминологији: Гора се данас ређе чује, па и кад се употреби синонимна је са шумом, а не планином (Просветни гласник 1887, 911). Значење „шума”, према подацима загребачког *Рјечника хрвајскога или српскога језика* бележи се у старим рукописима већ од 14. века.

11 Д. Шипка, позивајући се на когнитивна лингвистичка истраживања, говори о три типа организације полисемијске структуре: „У *радијалном* моделу значења се развијају из једног централног, у *линијском* моделу имамо низ значења, где се једно развија из другог, а у *мрежном* моделу комбинацију ова два модела” (Шипка Д. 2006, 43).

тичка вредност речи (гора као „шума”) обликује у експлицитно значење (гора – „падавица”, могуће и преко фразеолошких израза: *пастии с дрвешта* или: *ударитии (ошићи) у зору* „добити падавицу, зграну, згранути се”). Осим тога, већина фразеологизама са овом речју (ако не и сви) је везана за друго значење (*поћи у зору, у воду; порастии као зора; побећи у зору; наше зоре листи* и др.).

6. 1. Претпостављам да још увек школска деца уче песму Ивана Мажура-нића *Смрти Смаил-аџе Ченџића*. Без посезања за историјским и етимолошким речницима, верујем да ће ретко ко од њих знати прецизно значење речи *пала* (на широком дијалекатском простору српског језика имамо је примарно у значењу: „пољопривредна алатка, лопата”), која се појављује у првим стиховима:

*Крићу колац неколико пуста,
Звизну пала неколико пуста,
Задрхћаше ша вјешала танка
Ал' не писну Црногорчад млада.*

Срела сам се са том речју у једној редакторској секцији из 19. књ. Речника САНУ. Две хомонимне одреднице се у неким значењима преплићу – тур. *pala*, оштро сечиви, себља, нож и – тал. *pala*, дрвена лопата за избацивање воде или сипког материјала и без дубљег улажења у етимолошко-историјске чињенице не би се могла многа секундарна значења ваљано представити.

7. Понекад је потребно имати лексикографске храбрости да би се у нечему – имајући у виду савремени статус појединих значења неких речи – направио отклон од традиције, која је иначе у лексикографској дисциплини врло присутна.¹² Да ли ће се то десити зависи од циља речника, његове *концепције* израде, *избора* релевантних процедура и решења и хијерархијског *стишуса* лексеме и њеног значења у односу на време/тренутак израде. Постоји и генерацијска разлика према статусу неких значења.

7. Да се у дијахроном аспекту живот речи мења, можемо показати и на другим примерима. Ево један случај који егземплификује семантичка померања и нову рецепцију у складу са савременим тренутком. Распоред значења речи *књиџа* које је дао Вук Караџић у свом *Српском рјечнику* у складу је са његовим временом: 1. „писмо”, 2. „либер”, 3. „вештина читања и писања; учење” и 4. „хартија, папир”¹³. Речник САНУ, у складу са модерним временом и новим концептом ове са културолошког аспекта значајне речи у српском језику, мења распоред значења, те сад референтно значење постаје: 1. а. „више увезаних штампаних листова папира с каквим текстом у прози или стиховима; књижевно научно и сл. дело”, чиме се примат даје садржају намењеног читању, сазнању. Истовремено се дефиницијом посредно афирмише ауторство. У оквиру исте тачке 1. појављују се још 4 словна значења (свезак, том; назив за одељке Св. писма; књижевно дело као основ неког учења, религије и фиг. низ појава узетих у својој укупности: *књиџа живоша*). Друго значење је овде метонимијско (оно што личи на књигу (1а)): „укоричени листови папира са унетим обрасцима у које се бележе неки подаци”:

12 Уп. Згуста Л. 1991, 24: „Leksikografija je djelatnost u kojoj tradicija ima važnu ulogu. Nikome nije čudno što je potrebno oko pola vijeka da bi se sastavio veliki akademski rječnik nekog jezika ... Leksikografija je tradicija i to će i ostati, makar donekle, u bliskoj budućnosti ... o korjenitoj promjeni može se misliti samo u vezi sa nekim mogućim budućim pravcima razvoja u leksikografiji i odnosnim granama lingvističke”. Само да додамо, многи европски речници су рађени око сто година, а *Рјечник хрватскога или српскога језика* који је покренуо Ђура Даничић, завршен је после 96 година (1976).

13 Уп. Ивић М. 2001, 377–383.

болесничка к., пореска к., судска к. и др.; Треће значење је са квалификативом заст./арело/ (код Вука прво): „писмена порука, писмо”, четврто такође заст. „званични спис, документ, уговор, дозвола”, 5. „вештина читања и писања; учење, стицање знања; наука” 6. „књижевност” и 7. заст. „папир, хартија”. Следе још три значењске тачке и више синтагматских и глобалних израза. Примећујемо да се највећи број синтагматских израза појављује са атрибутом назива за боје: *бела, џлава, сива, зелена, златна, џлавешна, црна* књига, али има и назива који се одnose на садржај, формат, намену књиге (у првом или другом значењу), а неки изрази имају још удаљенија метафорична значења и односе се на друге појмове (*књига са седам печата, отворена књига* и др.).

8. У закључку – истаћи ћемо следеће. Ако се раде велики речници, као што су академијски – њихово трајање израде се по правилу протеже на цео један век. Многи речници великих језика рађени су управо толико и тако, додуше, раније – у деветнаестом, односно раном двадесетом веку. Због дугог трајања саме израде, као логична последица је то што они нису потпуно *савремени* (ако се има у виду прва и последња књига), него су они нужно и *историјски*, јер прате дуг развој живота неке речи. То свакако није њихова мањкавост, пре бих рекла, посебан квалитет. Постоје и реалне генерацијске разлике у перцепцији појединих речи и значења. Хиљаде речи се заборавља и губи из свакодневне употребе, па је отуда наша обавеза да их лексикографски и на време сместимо у систем.

Литература и извори

Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, Беч 1818, друго издање 1852.

Згуста Л. 1991: Ladislav Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, preveo D. Šipka, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.

Ивић М. 2001: Мила Ивић, „Лингвистичко-културолошки аспекти речи *књига*”, *Даница*, Вукова задужбина, Београд, 377–383.

Клајн–Шипка 2008: Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник сџраних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад.

Правопис српскохрватскога књижевног језика, Матица српска и Матица хрватска, 1960, Нови Сад – Загреб.

Прћић 1997: Tvrtko Prčić, *Semantika i pragmatika reči*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karkovci – Novi Sad.

Радовић Тешић М. 2009: Милица Радовић Тешић, *С речима и речником*, Учитељски факултет, Београд.

Речник МС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, 1967–1976, Матица српска, Нови Сад.

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–18 (19 књ., у рукопису), 1959–2010, САНУ, Београд.

Рјечник ЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, 1880–1976, JAZU, Zagreb.

Шипка Д. 2006: Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad.

THE IMPACT OF DIACHRONIC AND SYNCHRONIC ASPECT ON THE STATUS OF CERTAIN MEANINGS OF POLYSEMIOUS LEXEMES IN A DICTIONARY OF THE CONTEMPORARY LANGUAGE

Summary

The paper directs the attention to the complex and various impacts of diachronic factors on the image of a lexeme presented in a lexicographical article of a contemporary dictionary. For this reason, the systematization of meanings of polysemous words at a simultaneous moment in time often has to be a certain compromise for the lexicographers between a historical and modern principle. Providing examples of various lexemes (e.g. *gora*, *knjiga*, *dobrovoljac*, *pila*, etc.), the author draws our attention to the obligatory consideration of the traditional and the modern in the fluctuating order of meanings in the life of a word as a whole. This especially applies to major dictionaries which are compiled during a long period of time.

Key words: monolingual dictionaries, multiple meanings (polysemy), diachrony, synchrony, lexicographical procedures

Milica Radović Tešić